

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «CİNAYƏT HÜQUQU»

«MALİYYƏ HÜQUQU» fənni üzrə

MÜHAZİRƏ

MÖVZU №11: «Bank fəaliyyəti və bank kreditinin hüquqi tənzimi»

Tərtib etdi: «Cinayət hüququ» kafedrasının rəisi,
polis polkovniki, h.ü.f.d.
İmrəli Məmmədli

“Cinayət hüququ” kafedrasının müəllimi,
polis mayoru
Şamxal Kərimov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.

Protokol № _____ « _____ » _____ 2017-ci il.

BAKI – 2017

Mövzu 11. Bank fəaliyyəti və bank kreditinin hüquqi tənzimi

P L A N:

Giriş

1. Bank sistemiminin anlayışı və xarakterik xüsusiyyətləri
2. Bank krediti, onun prinsipləri və əhəmiyyəti.
3. Pul sisteminin anlayışı və elementləri
4. Pul dövriyyəsi və onun əsas cəhətləri

Nəticə

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2017
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2017
3. «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının 16 yanvar 2004-cü il tarixli Qanunu.
4. «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında». 10 dekabr 2004-cü il tarixli Qanunu
5. Mirzəyeva Afət. «Maliyyə hüququ». Dərslik. Bakı, 2008.
6. Məmmədov Zahid.«Pul, kredit və banklar». Dərslik. «Nasir» nəşriyyatı. Bakı, 2004.
7. Allahverdiyev Sabir «Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ» II cild Dərslik. «Digesta» nəşriyyatı . Bakı 2001
8. «İqtisadi nəzəriyyə» Dərslik. Vəliyev T.Ş. Qavarov Ş.S üm redaktəsilə. «Bakı Dövlət Universiteti» nəşr. Bakı, 2002.
9. «Maliyyə, pul tədavülü və kredit (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). K.İ. Tağıyevin üm. red. ilə «Nasir» nəşriyyatı Bakı,2000.
10. Mirzəyeva A.Q. «Maliyyə hüququ» Dərs vəsaiti Qanun. Bakı, 2003
11. Эриашвили Н.Д.Ванновское право Учебник Закон и права М.2005
12. Учебнии М. Закон и права 2012
13. Олнейник О.М. Бановское право Учебнии Юристь М.2008
14. «Финансовое право» Учебник Под.ред. О.Н.Горбуновой. Юристь. М. 2010

GİRİŞ

Təhlil olunan mövzu bank fəaliyyətinin maliyyə-hüquqi tənziminə və Azərbaycan Respublikasında pul dövriyyəsinin hüquqi əsaslarına həsr olunmuşdur. Mövzunun kifayət qədər geniş olduğunu nəzərə alaraq, onun öyrənilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə sistemli olaraq dörd sual qoyulmuşdur. Suallarda əsasən bangın anlayışı, onun anlayışı ilə bağlı fərqli konsepsiyalar, bank sistemi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının hüquqi vəziyyəti, bank krediti, pulun funksiyaları, pul sisteminin anlayışı və növləri, pul dövriyyəsi və onun əsas jəhətləri və s. nəzərdə tutulmuşdur.

Bank fəaliyyəti, pulun dövriyyəsi və s. nəzərdə tutulmuşdur.

Bank fəaliyyəti, pulun dövriyyəsi və tədavülü ilə bağlı məsələlər bilavasitə, Azərbaycan Respublikası əsas qanunu olan Konstitusiyaya ilə tənzimlənir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-ju maddəsində göstərilir ki, «Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır. Pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququ yalnız Mərkəzi Banka mənsubdur. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir».

Bank fəaliyyəti, Mərkəzi Bankın hüquqi vəziyyəti, maliyyə, pul-kredit hüquq münasibətləri ayrı-ayrı qanunlarda konkretləşdirilir.

Pul, kredit və banklar haqqında məsələlər gündəlik həyatda ijtimayət tərəfindən, xüsusilə də kütləvi informasiya vasitələrində ən çox müzakirə və şərh edilən mövzulardır. Əmanətlərə və kreditlərə tətbiq edilən faiz dərəcəsi valyuta məzənnəsi pul aqreqatları və s. bu kimi məsələlər sırayı vətəndaşları da yaxından maraqlandırır. Bu baxımdan yuxarıda deyilənlər barədə araşdırma aparılması və şərh verilməsi maraqlı olardı.

Sual 1. Bank sisteminin anlayışı və xarakterik xüsusiyyətləri

Bank sisteminin anlayışını verməmişdən önjə bankın anlayışı, bankın bir müəssisə kimi haqqında yaranan nəzəriyyələri üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik. Belə ki, bank aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Bank maliyyə vasitəçisi kimi. Müəlliflər qeyd edir ki, bank maliyyə sektoruna xidmət edən müəssisədir. Onun vəzifəsi yığımı sahiblərinin pul vəsaitlərini–investoru transfert etməkdir. Adətən, əmtəəçilər qrupunda–ev idarələri, investorlar qrupunda isə- kredit ehtiyacı olan şirkətlər yer alır. Bu xidmətlərin müqabilində banklar subyektlərdən xidmət haqqı olur.

2. Bank maliyyə məhsulları və xidmətlərinin istehsalçısı kimi. Bank portfelinə bank məhsulları və xidmətləri təşkil edir və aşağıdakı komponentlər daxildir.

-transaksion-təsərrüfat vahidlərinin dövriyyəsinə əməliyyat hesabının yardımı ilə xidmət göstərir:

-qiymətli kağızlarla əməliyyat (dövlət və özəl)

-portfel (kredit və depozit):

-sənədli əməliyyat və təminat:

-transit idarəsi

Bu konsepsiyaya əsasən bank iqtisadi agent kimi – maliyyə bazarının funksioneridir.

3. Bank inkişafın multiplikatoru kimi. Banklardakı müddətsiz əmanətə bank pulu deyilir. Ödəmələrin böyük ölçüdə çəklə aparıldığı ölkələrdə bankın açıqları kreditlər təklifini bank pulu artırır. Çünki ödəmələrin çəklə aparıldığı ölkələrdə, banklardan alınan nağd olaraq çəkilmir. Krediti olan aldığı krediti çəklə istifadə edir.

4. Bank nəzarətçi nümayəndəsi kimi. Bildiyimiz kimi əmanətçi investor haqqında gərəklə məlumat əldə etmək çox çətindir. Buna görə də, iqtisadi vahidlər əmanətlərinin banka yerləşdirərkən informasiya toplama funksiyasını banklara buraxır. Beləliklə bank iki ictimai funksiyanı yerinə yetirir:

a) sərbəst pul vasitələri cəlb edir və onu müəyyən müddətə və faiz qarşılığını ehtiyacı olan iqtisadi vahidlərə verir:

b) bank debitor haqqındaciddiinformatiya toplayır və kredit qabiliyyəti yüksək olanlara kredit açır.

5. Bank istehlakla yığım arasından rasionallığı təmin edən müəssisədir. Bank əmanətçilərə çeşidli alternativ investisiya alətləri təklif edir. Yəni banklar olmasaydı borc vermək istəyənlə pul əlaqəsi bir-birini tapmayajaqdı. Beləliklə, maliyyə vasitəçiləri, yəni banklar iqtisadiyyatın dinamik və səmərəli inkişafında böyük əhəmiyyət malikdir.

Bankın anlayışı ilə bağlı konsepsiyalara diqqət yetirdikdən sonra hüquqi və iqtisadi ədəbiyyatlarda bankın anlayışı ilə bağlı mövqelərə nəzər salmaq. Belə ki, hər iki növ ədəbiyyatlarda bankın anlayışına dair məzmunca eyni formada fərqli tərəflərə gəlmək olar. Bank–aşağıdakı əməliyyatları aparmaq üçün müstəsna hüquqlara malik olan kommersiya təşkilatıdır: fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərini əmanətə cəlb etmək, göstərilən vəsaitləri qaytarılmaq, haqq ödəmək və müddətlilik şərtlə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək, fiziki və hüquqi şəxslərə bank hesabı açmaq və aparmaq, hesablaşma komision–vasitəçilik və digər əməliyyatlar həyata keçirmək.

Bank hüquqi şəxs statuslu elə bir kredit təşkilatıdır ki, o, fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitini depozitə cəlb etmək həmin vəsaiti müddətlilik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını açmaq və aparmaq əməliyyatlarının məjmusunu həyata keçirmək üçün ixtiyara malikdir.

Düzdür sonunju tərifdə müəyyən mənada qeyri-dəqiqlik vardır. Lakin Bankın əlamətlərinə dair kifayət qədər göstərişlər verilmişdir.

Qanunverijilikdə isə, bankın tərfi aşağıdakı kimi verilmiş dir:

Bank-fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma –kassa əməliyyatının məjmu halda həyata keçirən hüquq şəxsdir.

Hərfi mənada «bank» masa mənasını verən «bansa» italyan və «bangüe» qədim fransız sözündən götürülmüşdür. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, müxtəlif dövlət, səhər şəxslərinin cəlb etdiyi pulları dəyişən sərraflar ticarət meydanlarında öz

masalarını qoyurdular. O, zamandan mübadilə əməliyyatlarını təkmilləşdirən eləcə də, başqa bu kimi əməliyyatlarla məşğul olan bu institutlar bank adını saxlamışlar.

Bankın anlayışı ilə bağlı mövqeləri qısa da, olsa araşdırdıqdan sonra bank sisteminin anlayışı və xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərə nəzər salaq.

Bank sistemi dedikdə, ayrı-ayrı bank və bank institutlarının məjmusu başa düşülür. Bank sistemi bazar iqtisadiyyatının ən vacib və ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bank sisteminin bazar iqtisadiyyatının «qan-damar sistemi» adlandırırlar. Buna görə də sistem elə qurulmalıdır ki, iqtisadiyyatın bütün sahələri maliyyə vasiti ilə təmin edilsin. Onların tarazlığına şərait yaradılsın. Bank sistemində hər hansı nöqsan iqtisadiyyatın bütün sahələrinə mənfi təsir göstərir.

Uzun müddət bank sistemi yalnız kommersiya bankları kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin sonralar pul emisiyasının tənzimlənməsi və bir sıra səbəblərlə əlaqədar olaraq mərkəzi bankların yaranması zərurəti meydana çıxmışdır. Bununla da ikipilləli bank sistemində keçid başa çatdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı ölkələrin bank sistemlərinin inkişaf tarixində müxtəlif növ bank sistemləri mövjud olmuşdur:

- iki pilləli bank sistemi (mərkəzi bank və kommersiya bankları sistemi)
- mərkəzləşdirilmiş vahid bank sistemi:
- mərkəzləşdirilməmiş bank sistemi (ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi)

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin əksəriyyətində ikipilləli bank sistemi mövjudur. Bu bank sisteminin birinci pilləsini ölkənin Mərkəzi bankı təşkil edir. Mərkəzi Bank adətən dövlətə məxsus olur və iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin mühüm aləti hesab olunur. İkinci pilləyə isə kommersiya. İnvestisiya və s. banklar və digər kredit institutları daxildir.

Mərkəzi bank əsasən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1) milli pul nişanələrinin emisiyasını həyata keçirir. Onların tədavülə buraxılması və tədavüldən götürülməsi işini təşkil edir:

2) digər banklar və kredit–maliyyə təşkilatlarının fəaliyyəti üzərində ümumi nəzarəti həyata keçirir:

3) kommersiya banklarına kreditlər verir:

4) dövlət qiymətli kağızları buraxır və onların ödənilməsini təşkil edir:

5) Mərkəzi bank hökumət təşkilatlarının hesablaşmalarını aparır, büdžənin kassa ijrəçısı rolunu yerinə yetirir:

6) dövlətin qızıl və valyuta ehtiyatlarını saxlayır. Beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarını yerinə yetirir, ölkədə valyutanın tənzimlənməsini həyata keçirir.

İki pilləli bank sisteminin mövjud olduğu ölkələrdə Mərkəzi bankların yerinə yetirdikləri funksiyalar bir çox oxşarlıqlarına baxmayaraq, onların bəzi fərqli jəhətləri də vardır. Beləki, Azərbaycanda, Rusiya Federasiyasında, Almaniyada, Böyük Britaniyada, Fransada mərkəzi banklar dövlət mülkiyyətindədir. Bəzi ölkələrdə isə mərkəzi banklar səhmdar jəmiyyətləri formasında fəaliyyət göstərir. Məsələn, ABŞ-da Federal Ehtiyat Sistemi özəl bankların vasitələri hesabına formalaşır. FES-ə ölkənin müxtəlif bölgələrində 12 federal ehtiyat bankı rəhbərlik edir. Bunların vəzifəsi FESƏ üzv olan bankların fəaliyyətlərinə nəzarət etmək, ABŞ-n pul siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. ABŞ-n bütün kommərsiya banklarının 40%-i FES-in üzvləridir. Qalan banklar isə müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir.

Avstryada Mərkəzi bankın yalnız 50%-i, Yaponiyada isə 55%-i dövlətə məxsusdur. İsveçrənin Mərkəzi bankı da səhmdar jəmiyyət formasında fəaliyyət göstərir, lakin onların fəaliyyətinə dövlət nəzarət edir və onun tapşırıqlarını yerinə yetirir.

Bank sisteminin inkişaf tarixində mərkəzləşdirilmiş vahid bank sistemi kimi bank sistemi də mövjud olmuşdur. Keçmiş SSRİ-də və bir çox sosialist ölkələrində bir növ bank sistemi fəaliyyət göstərirdi. SSRİ-nin bank sistemi üç dövlət bankından (Dövlət bankı, Tikinti bankı və Xarici ticarət bankı) və əmanət kassaları sistemindən ibarət idi. Dövlət bankı emissiya ya hesablaşma –kassa fəaliyyəti ilə yanaşı, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin kreditləşdirilməsi funksiyasını da yerinə yetirirdi (sənaye, nəqliyyat, rabitə, sahələrinə qısa müddətli, kənd təsərrüfatına isə uzun müddətli kreditlər verirdi. (Tikinti bankı xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə kənd təsərrüfatından başqa) kapital qoyuluşlarını maliyyələşdirirdi və uzun müddətli kreditlər verirdi. Xarici ticarət bankı xarici ticarət kreditləşdir, beynəlxalq hesablaşmaları xarici valyutalarla qızıl və qiymətli əməliyyatları yerinə yetirirdi. Üç dövlət bankının inhisarı şəraitində kredit mexanizminin potensialından səmərəli

istifadə etmək və fəal pul–kredit siyasətini həyata keçirmək mümkün deyildi. Bazar iqtisadiyyatına keçid xəttinin qəbul edilməsi keyfiyyətə yeni bank sisteminin yaradılmasını zərurətə çevirdi. Hadislərin sonrakı inkişafı da bunu sübut etdi.

Azərbaycan Respublikasında hazırda ikipilləli bank sistemi fəaliyyət göstərir və sistemin ən mühüm tərkib hissəsi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankıdır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Azərbayca Respublikasının mərkəzi bankıdır. Onun vəzifələri, funksiyaları və səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə və «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» qanunla müəyyənləşdirilir.

Belə ki, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» qanun əsasən Mərkəzi Bank dövlət mülkiyyətindədir, onun nizamnamə kapital və digər əmlakı başqasına verilə bilməz. Mərkəzi Bankın razılığı olmadan əmlakının geri götürülməsinə yol verilmir. Mərkəzi Bank hüquqi şəxsdir, onun Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi təsvir edilmiş və adı yazılmış möhürü vardır.

Qanuna əsasən Mərkəzi Bankın funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) pul–kredit və valyuta münasibətləri sahəsində dövlət siyasəti yeridir:
- 2) hesablaşmaların aparılması və ödəmə sisteminin sabit işləməsi üçün şərait yaradır:
- 3) qiymətli kağızlar bazarında, habelə xarici valyutanın alqı-satqı sahəsində əməliyyatlar aparır:
- 4) Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin inkişaf etdirmək və möhkəmlətmək üçün zəruri tədbirlər görür:
- 5) Valyuta tənzimlənməsini həyata keçirir, xarici dövlətlə hesablaşmaların aparılması qaydasını müəyyənləşdirir və xarici valyuta ehtiyajlarını idarə edir:
- 6) Bank fəaliyyəti sahəsində normativ aktlar qəbul edir:
- 7) qanunverijilikdə nəzərdə tutulmuş başqa funksiyaları həyata keçirir.

Mərkəzi Bank aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

-manatın sabitliyini təmin etmək onun alijılıq qabiliyyətini və xarici valyutaya nisbətən məzənnəsini tənzimləmək üçün tədbirlər görür:

-pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir:

-nəğd pulun emisiyasını həyata keçirir və tədavülünü təşkil edir. Ödəmə sisteminin sabit işləməsi üçün şərait yaradır.

-dövlət büdcəsinin kassa ijasını həyata keçirir:

-Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverijiliyinə müvafiq surətdə dövlət borcuna xidmət edir:

-Azərbaycan Respublikasının proqnoz tədiyyə balansının hazırlanmasında iştirak edir və hesabat tədiyyə balansının tərtibinə rəhbərlik edir.

Mərkəzi Bank dövlətin öhdəlikləri üçün, dövlət isə Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir. Onların öz üzərinə belə öhdəliklər xüsusi olaraq nələri istisna təşkil edir. Mərkəzi Bank və onun qurumları öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən hər hansı dövlət hakimiyyəti yerli, özünüidarə və digər idarəetmə orqanları onların fəaliyyətinə qarışa bilməzlər. Mərkəzi Bank yalnız Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə hesabat verir. Belə ki, İlin yekununda o respublikada iqtisadi vəziyyətin təhlili, pul təqavülünün və kreditlərin vəziyyəti, bank sistemində aid məlumatları, valyuta ehtiyatları və tədiyyə balansının vəziyyəti, mənfəət və zərərlər haqqında məlumatları və illik balansı Prezidentə təqdim edir.

Bundan başqa Mərkəzi Bankın fəaliyyətinə müdaxilə olunarsa və onun rəhbər işçilərinə təsir göstərilərsə Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat verir. Həmçinin Mərkəzi Bank funksiyalarının həyata keçirilməsinə bilavasitə aid olan qanunların və digər normativ aktların layihələrinə Mərkəzi Bank rəy verə bilər. Mərkəzi Bank pul–kredit siyasətini həyata keçirərkən aşağıdakı metodları əsas götürür.

-mərkəzləşdirilmiş kredit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi:

-məjburi ehtiyat normalarının müəyyənləşdirilməsi

–sərbəst bazarda qiymətli kağızlarla bank əməliyyatları aparılması

-valyuta müdaxiləsi və mübadilə məzənnələri siyasətinin həyata keçirilməsi:

-bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması:

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinə uyğun olaraq xarici dövlətlərin mərkəzi bankları ilə qarşılıqlı münasibətlərində, habelə

beynəlxalq banklarda və digər beynəlxalq maliyyə–kredit təşkilatlarında Azərbaycan Respublikasının mənafeyini təmsil edir.

Mərkəzi Bank xarici dövlətlərin hakimiyyətinə, mərkəzi banklarına və pul-kredit siyasətini tənzimləyən orqanlarına, habelə Mərkəzi Bankın və ya Azərbaycan Respublikasının üzv olduqları beynəlxalq təşkilatlara bank xidmətləri göstərə bilər.

Milli Bankın nizamnamə kapitalı, «Azərbaycan Respublikasının Milli bankı haqqında» qanununa əsasən 50 milyard manat həjmində müəyyən olunmuşdur. Bununla belə qanuna əsasən Mərkəzi Bankın nizamnamə kapitalı onun mənfəətindən ayırmalar hesabına artırıla bilər. Anjaq əslində Mərkəzi Bankın nizamnamə kapitalı o qədər də böyük əhəmiyyətə malik deyil və faktiki olaraq simvolik xarakter daşıyır. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, Rusiya mərkəzi bankının nizamnamə kapitalının həjmi 3 milyard rubl təşkil edir.

Milli bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət götürmək deyildir. Mərkəzi Bank funksiyalarını həyata keçirmək üçün mənfəəti hesabına ehtiyatlar və fondlar yaradır. Ehtiyatları, onların yaradılması və istifadəsi qaydalarını Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti müəyyənləşdirir. Ehtiyatlar və fondlar təmin edildikdən sonra Milli Bankın mənfəəti dövlət büdcəsinə köçürülür.

Manatın məzənnəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar Mərkəzi Bankın qızıl və valyuta aktivlərinin və passivlərinin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində habelə qızılın dəyərində yaranan fərq üçün xüsusi fond yaradılır. Bu fondun vəsaitindən istifadə olunması və zərərinin ödənilməsi qaydasını Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi müəyyənləşdirir.

Mərkəzi Bank və onun qurumları vergi orqanlarında qeydə alınmırlar. Onlar ver bütün növlərindən azaddırlar.

Mərkəzi Bankın idarə edilməsi böyük əhəmiyyətli məsələdir. Çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi başlıca olaraq Mərkəzi Bank tərəfindən aparılır. Bu sistemdə idarəetmə çevikliyi məhz burada qəbul olunan qərarların keyfiyyətini və onların həyata keçirilmə səviyyəsini müəyyən edir. Bütün ölkələrdə mərkəzi bankların hansı mülkiyyət formasında olmasından və hansı təşkilati quruluşa malik olmasından asılı olmayaraq onların ümumi idarəçiliyi eyni prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Yəni onların rəhbərliyi adətən dövlət tərəfindən təyin olunur.

və dövlət tapşırıqları əsasında fəaliyyət göstərilir. Bu banklar kollegia prinsiplər əsasında fəaliyyətə keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı İdarə Heyətindən və başqa struktur bölmələrdən ibarətdir. İdarə Heyəti 7 nəfər tərkibdən ibarətdir. Onun tərkibinə bankın sədr, onun 4 müavini və iki üzv daxildir. İdarə Heyətinin üzvləri Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi tərəfindən 5 il müddətinə təyin olunur. İdarə Heyətinin sədri isə yalnız Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən 5 il müddətinə təyin edilir.

Bütün bunlarla yanaşı Mərkəzi Bank müştərilərlə heç bir iş apara, ticarət və istehsal fəaliyyəti ilə məşğul ola kredit təşkilatlarının və digər müəssisələrin kapitalında payçı kimi iştirak edə bilməz. Mərkəzi Bankın imza hüququna malik olan vəzifəli şəxsləri heç bir ortaqlıqda və sahibkarlıq fəaliyyətində iştirak edə bilməz.

Mərkəzi Bankın klassik əlamətlərindən biri də onun kredit təşkilatları üçün sonunju instansiya kreditoru olmasıdır. Belə ki, Mərkəzi Bank zəruri hallarda kredit təşkilatlarına müəyyən edilmiş uçot stavkasına görə qism müddətli kreditlər verir.

Nəhayət, Mərkəzi Bankın dövlətə münasibətdə əsas səlahiyyətlərindən biri də onun Azərbaycan dövlətinin bankiri və müşaviri rolunda çıxış etməsi həmçinin bank sistemi vasitəsilə dövlət büdcəsinin kassa işinin təşkil etməsidir.

Azərbaycan Respublikasının «Banklar haqqında» qanun 2-ji maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında ikipilləli bank sisteminin ikinci pilləsini kredit təşkilatları təşkil edir. Qanuna əsasən, kredit təşkilatı–bank, xarici bankın yerli filialı və ya bank olmayan kredit təşkilatıdır. Göründüyü kimi qanunda kredit təşkilatlarına verilən anlayışda 3 qrup kredit təşkilat növü müəyyən olunmuşdur.

Bank olmayan kredit təşkilatı dedikdə, öz vəsaiti və ya cəlb edilmiş vəsait hesabına (depozitlər istisna olmaqla) yalnız pul formasında kreditlər verməklə məşğul olan hüquqi şəxs başa düşülür.

Xarici bankın yerli filialına gəldikdə isə, burada bir qədər bu anlayışın özü üzərində dayanır.

Qanuna əsasən, bankın filialı dedikdə hüquqi şəxs olmayan, bankın olduğu yerdən kənar yerləşən öhdəlikləri üçün bankın özünün məsuliyyət daşdığı, banka

ijazə verilmiş bank fəaliyyətinin hamısını və ya bir hissəsini həyata keçirə bilən bankın ayrılma bölməsidir.

«Xarici» sözü banka, filiala və ya nümayəndəliyə aid edildikdə əsas fəaliyyət yeri Azərbaycan Respublikasından kənar olan bank, filial və ya nümayəndəlik başa düşülür.

Qanun da kredit təşkilatına verilmiş anlayışda bank dedikdə, xüsusilə kommersiya banklarını nəzərdə tutmuşdur. Hazırda müstəqil kommersiya bankları bank sistemində əsas yer tutur. Hazırda müstəqil kommersiya banklarından dördü əsasən dövlət mülkiyyətinə arxalanır. Onların nizamnamə kapitalının 51 %-i, yaxud nəzarət paketi dövlətə məxsusdur. Bunların nizamnamə kapitalının 51%-i, yaxud nəzarət paketi dövlətə məxsusdur. Banlara Azərbaycan Respublikası Aqrar Sənaye, Bankı Səhmdar Kommersiya bankı. Azərbaycan Respublikası Əmanət Səhmdar Kommersiya Bankı və Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Səhmdar Kommersiya Bankı, aiddir.

Azərbaycanda bank qanunverijiliyi ölkədə xarici kapitalın iştirakı ilə olan bankların inkişafına xüsusi şərait yaratmışdır.

Buna görə də Azərbaycan Respublikasının bank bazarında xarici kapitalın iştirakı ilə olan banklar üstünlük təşkil edir. Belə banklardan AzTürk bank, Bay bank, Milli–İranbank və s. xüsusilə fərqlənir. Xarici kapitalın iştirakı ilə olan banklar həm ortaqlıq bank kimi, həm sərbəst bank kimi, həm də xarici bankların şöbələri və ya filialları kimi yaradıla bilər.

Komersiya bankları universal və ixtisaslaşmış banklara ayrılır. Universal banklar bank xidmətlərinin bütün növlərini həyata keçirir. İxtisaslaşmış banklar müəyyən xidmətlər üzrə ixtisaslaşır. Azərbaycan Respublikasında qanunverijiliklə bankların xidmət dairəsində də hər hansı məhdudlaşdırma qoyulmamışdır. Buna görə də kommersiya bankları əsasən universal formada yaradılır.

Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da kommersiya bankları müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalara müştərilərə kassa hesablaşma xidmətinin göstərilməsi; depozitlərin və əmanətlərin cəlb olunması; müştərilərə kredit xidmətinin göstərilməsi; valyuta xidmətləri; qiymətli kağızlar bazarı üzrə əməliyyatlar və s. aiddir.

Lakin göstərmək lazımdır ki, sadalanan funksiyalar yalnız qanunverijilikdə nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanda hələlik bu xidmətlərin jəmi bir neçəsi mövjudur. Məsələn bu günə qədər Azərbaycanda banklar kredit kartları ilə işi lazımi səviyyədə təşkil edə bilməmişdir. Bu da onu göstərir ki, banklar lazımi səviyyədə öz işlərini qura bilməmiş və ölkədə real bank xidmətləri bazarı formalaşmamışdır və bank servisi olduqca aşağı səviyyədədir.

Beləliklə, Mərkəzi Bank dövlətin mərkəzi bankıdır və onun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının «Banklar haqqında qanun və bunlara müvafiq olaraq qəbul edilmiş digər normativ hüquqi aktlar, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasında kredit təşkilatlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası «Banklar haqqında» qanun, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» və kredit ittifaqlar haqqında, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın bunlara müvafiq olaraq qəbul edilmiş normativ aktları, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Sual 2. Bank krediti, onun prinsipləri və əhəmiyyəti

Bank kreditinə iqtisadi və hüquqi ədəbiyyatlarda hər iki sahənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla anlayış verir. Yeni qəbul olunmuş «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun 1-jı maddəsində bank kreditinə aşağıdakı kimi anlayış verilmişdir:

Bank krediti-bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq müəyyən müddətdə (müddətin uzadılması hüququ ilə) və faizlər (komisiyon haqlar) ödənilmək şərti ilə, təminatla və ya təminatsız, müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaitidir.

Zahirən gündəlik həyatda kredit (bank krediti) əşyanın və ya pul vəsaitlərinin müvəqqəti istifadəyə götürülməsi kimi çıxış edir. Kredit vasitəsi ilə mal material qiymətləri müxtəlif növ maşın və mexanizmlər əldə edilir. Əhali tərəfindən nisyə əmtələr alınır, başqa sözlə kredit hesabına əldə edilən obyektlər kimi ən müxtəlif qiymətlər çıxış edir. Lakin, elmi nöqtəyi nəzərdən kreditin əşya mənasında yozulması düzgün deyil. Bank kreditində elm əşyaları deyil, onların xüsusunda təsərrüfat subyektləri arasındakı münasibətləri öyrənir. Bu mənada iqtisadi məhsul kimi kredit, İctimai münasibətlərin müəyyən növü kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla belə, kredit yalnız dəyərin hərəkəti ilə bağlı iqtisadi əlaqələr ifadə edən ictimai münasibətlərdir. Bank kreditinin mahiyyətinin açıqlamaqdan ötrü ilk növbədə onun üsürləri müəyyən edilməlidir. Bunlar ən əvvəl bank kreditinin subyektləridir. Kredit sövdələşməsində münasibətlərin subyektləri kimi kreditor və borcudan çıxış edir. Kreditor və borcalan ilk önjə əmtəə tədavülü əsasında təşəkkül tapır. Əmtəə alqı-satqısı zamanı alıjı heç də həmişə əmtənin dəyərini dərhal ödəmək imkanına malik olmur və ödəmə yalnız müəyyən müddətdən sonra aparılır. Belə hallarda satıjı kreditora, alıjı borcluya çevrilir.

Lakin əmtəə tədavülü kreditor borclarının meydana gəlməsinin yeganə əsası deyil, nəyi isə başqasına müvəqqəti istifadəyə, yəni borc verən kəs kreditor olur.

Borcalan isə kredit münasibətlərinin kredit götürən və aldığı borcu qaytarmalı olan tərəfidir. Tarixən borc alan kimi ayrı-ayrı şəxslər çıxış edirdilər. Bankların yaranması ilə təkjə kreditorların təmərküləşməsi beyil, həm də borcların tərkibinin

əhəmiyyətli genişlənməsi baş verir. Müasir dövrdə banklardan başqa borcalan kimi müəssisələr, əhali və dövlətdə çıxış edir.

Borcalan kreditordan bir neçə dəhət fərqləndirir. Ən əvvəl borcalan bütün hallarda borc götürdüyü resursların müvəqqəti istifadəçisidir. Digər tərəfdən borc götürülən vəsaitlər həm istehsal, həm də tədavül edilir. Borc alandan fərqli olaraq kreditör borc verdikdə mübadilə mərhələsində çıxış edir və istehsalda iştirak etmir. Üçüncü tərəfdən borcalan həm müvəqqəti istifadəyə götürdüyü dəyəri geri qaytarır, həm də borc faizini ödəyir. Eyni zamanda borcalan kreditordan iqtisadi jəhətdən asılıdır. Lakin bu asılılıq bojalanın kredit söydələşməsində tam hüquqlu tərəf əhəmiyyətini inkar etmir. Borcalansız kreditör də olmur. Borcalan borc götürdüyü resurslardan elə istifadə etməlidir ki, vaxtında və tam həjmdə borcu faizlə birlikdə qaytara bilsin. Məhz bu mənada borcalan məhsuldar qüvvədir və müvəqqəti istifadəyə verilmiş resursların səmərəli tətbiqi borcalandan asılıdır.

Kredit münasibətlərinin digər ünsürü kreditordan borcalana, sonra isə borcalandan kreditora keçən obyektədir. Obyekt kimi dəyərin borc verilən hissəsi çıxış edir. O. İlk növbədə reallaşdırılmamış dəyər kimi çıxış edir. Kreditör tərəfindən müvəqqəti sərbəst dəyərin meydana gəlməsi dəfər hərəkətinin ləngidiyini göstərir. Kreditin vasitəsi ilə hərəkəti müvəqqəti olaraq bəyənmiş dəyər təkrar istehsal prosesini sürətləndirmək qabiliyyətinə yiyələnir. Kredit vasitəsilə hərəkət edən dəyər təsərrüfat fondlarının fasiləsiz dövrünü üçün zəmin yaradır və son nəticədə təkrar istehsal prosesini sürətləndirir. Eyni zamanda kreditordan borcalana keçməklə dəyər öz mövjudiyyətini qoruyub saxayır. Dəyərin qorunub saxlanması onun borc alanın təsərrüfatında tətbiqi prosesində baş verir, çünki borcalan kreditora eyni dəyəərə və istehlak dəyərinə malik ekvivalenti qaytarmalıdır.

Hüquq ədəbiyyatlarında bank krediti münasibətlərinin kompleks hüquq institutu olması barədə fikirlər vardır. Belə ki, bank krediti ilə bağlı münasibətlər spksifiklik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla mülki hüququn. İnzibati hüququn, eləcə də maliyyə hüququnun predmetini təşkil edir. Bank fəaliyyətinin predmetini təşkil edir.

Bank fəaliyyətinin eləcə də bank kreditinin hüquqi tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının «Banklar haqqında», «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

haqqında» qanunları və digər qanunları və Mərkəzi Bankın normativ aktları ilə həyata keçirilir.

Bank kreditinin həyata keçirilməsi zamanı bankın uzun müddətli fəaliyyəti prosesində formalaşan adət və qaydaları da rol oynaya bilər.

Bank kreditinin həyata keçirilməsinə maliyyə hüquq normalarında təsbitini tapan bir sıra prinsiplər tətbiq olunur.

Bu prinsiplər keçid münasibətlərinin inkişafının hələ ilk mərhələsində kortəbii olaraq təşəkkül tapmış, lakin sonralar ümumi dövlət və beynəlxalq kredit qanunverijiliyində bilavasitə öz əksini tapmışdır. Haqqında danışılan prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

-müddətlilik:

-qaytarılma:

-ödəncilik:

-təminatlılıq:

-məqsədyönlülük.

«Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanuna əsasən, bank kreditinin anlayışını verərkən bu prinsiplər qeyd olunmuşdur. İndi həmin prinsiplərin ayrılıqda mahiyyətini açmağa salısaq.

Belə ki, müddətlilik prinsipinə əsasən, kredit sadəcə olaraq istənilən vaxt deyil müqavilədə dəqiq qeyd edilmiş müddətdə qaytarılmalıdır, yəni zaman faktoru burada öz konkret ifadəsini tapır. Bu şərtin pozulması kredit verənə kifayət qədər əsas verir ki, borcalana qarşı müəyyən olunmuş faizlərin dərəcələrini artırmaq yolu ilə müvafiq sanksiyalar tətbiq etsin, bu sanksiyalara əsasən faiz səviyyəsinin yüksəldilməsi və gələcək kreditləşmədə borcalanın intizamsızlığı nəzərə alınmaqla həyata keçirilə bilər. Sonrakı gecikdirmə zamanı isə məhkəmə qaydasında maliyyə tələbləri irəli sürülə bilər. İstifadə müddəti pozulduqda kreditin mahiyyəti təhrif olunur, onun əsl təyinatı itir və bu da ölkədə pul tədaviyünün vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Son illər respublikamızda pul dövriyyəsində yaranmış gərginlik başqa amillərlə yanaşı ayrı-ayrı sahələrin kreditləşməsində müddətlilik prinsipinin uzun müddət pozulması praktikasına bağlı olmuşdur.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kreditləşmənin bu prinsipinə həmişəkindən fərqli olaraq xüsusi əhəmiyyət verilir. Birincisi, ictimai təkrar istehsalın pul vasitələri ilə normal təminatı onun həjmi və artım tempi ona riayət olunmasından asılıdır. İkincisi, prinsipin qorunması kommersiya banklarının özlərinin sabitlik qabiliyyətlərini təmin etmək üçün zəruridir. Onların iş təşkili prinsipləri imkan vermir ki, cəlb edilmiş kredit resurslarının sərmayəyə çevirsinlər. Üçüncüsü, kreditin müddətlilik prinsipinin qorunması ayrılıqda hər bir borc götürənə bankdan yeni kreditlər almaq üçün imkan açır, vaxtı keçmiş borclara yüksək faizlər ödəmədən özünün təsərrüfat maraqlarını qorumağa şərait yaradır.

Bank kreditinin qaytarılmalı olması onun mahiyyətindən irəli gəlir, yəni verilən vəsait geri geri qaytarılmalı olmasa, o heç kredit adlanmazdı. Qaytarılma kreditin xarakterik əlamətidir, onun atributudur. Bu prinsip kreditordan alınmış maliyyə resurslarının borcalan tərəfindən istifadə edildikdən sonra vaxtında qaytarılması zərurətini tərənnüm edir. Kreditin qaytarılmalı olması borc alanda və borc verəndə ciddi maddi məsuliyyət aşılır.

Bank kreditinin vəzib prinsiplərindən biri onun ödənjli olmasıdır. Bu o deməkdir ki, kredit nəinki müəyyən olunmuş müddətdə tam qaytarılmalıdır. Həmçinin kreditdən istifadəyə görə ödənj-faiz ödənilməlidir. Kreditin ödənjli olması borcalanda kreditdən səmərəli istifadə etmək məsuliyyəti aşılır, onda daxili resursları artırmaq marağı oyadır. O, kreditdən elə istifadə etməyə çalışmalıdır ki, əldə etdiyi nətiyə nəinki kreditin geri qaytarılmasını, eləcə də kreditə görə faizlərin ödənilməsini təmin etsin, və ona gəlir gətirsin.

Ödənjlik kreditor üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kreditor ödənjlik əsasında öz müstəqilliyini və gəlirliyini təmin edir. resurslarını artırır.

Bank kreditinin prinsiplərindən biri də təminatlıq prinsipidir. Təminatlıq prinsipi dedikdə, kreditin ödəniş vaxtı çatarkən kredit ödənilmədikdə onun ödənilməsini təmin edən faktor başa düşülür. Əvvəllər kreditin təminatı kimi əsasən mal materiallarından istifadə edilirdi, yəni kreditlər vaxtında ödənilmədikdə kreditor öz borcunu və faizlərini həmin maddi qiymətlilərin reallaşdırılması vasitəsilə təmin edirdi. Bazar münasibətlərinə keçid Bank kreditlərinin bu prinsipinin və mahiyyətini dəyişmişdir.

Son illərə qədər kreditin təminatlığı dedikdə, onun maddi qiymətlilərlə təmin olunması yəni kreditin müqabilində onun dövriyyəsində material qiymətliləri mövjudluğu başa düşülürdü. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar təminatın digər formalarından ödəmə qabiliyyətli müştərilərin zəmanəti havadarlığı, sığorta polis və s.–dən istifadə edilir.

Təminatlıq borcun vaxtında və tam ödənilməsinin qarantı olmaqla borcalanın kreditora verdiyi hüquqi jəhətlə rəsmiləşdirilmiş öhdəlik forması xarakteri daşıyır. Bu öhdəlik girov öhdəliyi müqavilə-təminat, müqavilə- zəmanətdən ibarətdir.

Bank kreditinin prinsiplərindən biri də məqsədyönlülük prinsipidir. Bu prinsipə əsasən, verilmiş kredit məqsədyönlü istifadə olunmalıdır. Əks- təqdirdə buna dair müvafiq sanksiya müəyyən edilə bilər.

Hüquq ədəbiyyatında bank kreditinin başqa bir prinsipi, differensiallıq (fərdilik) prinsipi də göstərilir. Bu prinsipə görə kredit ehtiyacı olan müştərilərə deyil, kredit qabiliyyətli müştərilərə verilir. Yəni kommersiya bankları kreditin verilməsi məsələsində potensial müştərilərə birmənalı yanaşmalı deyillər.

Kredit yalnız o, təsərrüfat subyektlərinə o, şəxslərə verilməlidir ki, onlar onu vaxtında qaytarmaq iqtidarına malik olsunlar. Ona görə də kredit verilməzdən qabaq bank müştərinin balansını təhlil edir, onun təsərrüfatının daxili mənbələrini və s. göstərişlərini öyrənir. Bu araşdırmalar banka imkan verir ki, kreditin vaxtında qaytarılması riskinə görə özünü müəyyən dərəcədə sığortalasın, təsərrüfat subyektlərini isə kreditin müddətlilik prinsipinə əməl etməyə qabaqjadan sövq edir.

Bir qədər də bank kreditinin əhəmiyyəti barədə qeyd edək. Ümumiyyətlə kreditin əhəmiyyəti onun təsərrüfat, əhali, dövlət üçün tətbiqinin nəticələri ilə səjiyyələndir. Kreditin əhəmiyyəti onun müxtəlif forma və növlərinin həyata keçirilməsi zamanı təşəkkül tapan münasibətlərin nəticələrində təzahür edir. Kreditin iqtisadiyyata təsirinin hər bir istiqaməti üzrə kredit münasibətlərinin konkret forma və ya növü üstün mövqeyə malikdir. Məsələn, əmtəələr nisyə satıldığı zaman başlıca rol kommersiya kredit pul vəsaitləri şəkilində verildikdə Bank krediti birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Bizi daha çox maraqlandıran bank krediti olduğu üçün əsasən onun əhəmiyyəti üzərində dayanırıq. Belə ki, bank kreditinin pul dövriyyəsində rolu mühümdür.

Məlum olduğu kimi, nağd pulların tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması kredit əsasında banklar vasitəsilə baş verir. Bir tərədən nağd pulların tədavülə buraxılması müəssisə və təşkilatlara, əhaliyə bankların kassalarından nağd vasitələrin verilməsi xətti ilə yalnız onların bank hesablarında qaldıqları mövjud olduqda mümkündür. Belə qalıqların olması müştəri ilə banklar arasında müəssisə, təşkilat və əhalinin kreditor olduqları kredit münasibətlərinin olmasını göstərir.

Bank hesablarından nağd pulların verilməsi bankın müştəri qarşısındakı borcunun ödənilməsi deməkdir. Digər tərəfdən isə banka nağd pulların daxil edilməsi onların tədavüldən çıxarılmasını göstərir və bankların böyüməsi ilə müşayət olunur.

Nağdsız pul dövriyyəsinə gəldikdə isə ödənişləri daima yerinə yetirməkdən ötrü müəssisələrin vasitələrə əlavə tələbatı yaranır. Buna səbəb gündəlik pul məxarijləri ilə pul mədaxilləri arasındakı uyğunsuzluğudur. Belə hallarda əlavə pul vasitələrinə yaranan müvəqqəti tələbat bank kredit cəlb olunmaqla ödənilə bilər. Burada yerilən borcların həjmi və onların ödənilmə müddətlərinin əmtəə istehsalı və satışı prosesləri ilə əlaqələndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qaydaya riayət edildikdə bank krediti əsasında yaranmış pul vasitələri dövriyyənin tələbatlarına uyğun olaraq kreditləşən qiymətlərin qalıqları azaldıqca pul vasitələri borcların ödənilməsi üçün istifadə olunur və borcalan dövriyyəsinə tərk edir. Dövriyyədəki pul kütləsinin ona olan tələbatı uyğun olması ictimai kapitalın geniş təkrar istehsalının ahəngliyi və fasiləsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz dövriyyədəki pul kütləsinin dövriyyənin tələbatlarına uyğun olması məqsədi ilə kreditləşmə prinsiplərinə riayət edilməsi çox vacibdir. Eyni zamanda dövriyyədəki pul vaistələrinin həjminin tənzimlənməsinin böyük iqtisadi əhəmiyyətini pul vaistələrinin həjminin tənzimlənməsinin böyük iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq kredit əməliyyatlarının pul siyasəti tədbirləri vasitəsi ilə dövlət tənzimlənməsi tətbiq olunur. Burada kreditin iqtisadi rolunun yeni tərəfi aşkarlanır kreditdən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi güclü aləti kimi istifadə olunur.

Beləliklə bank krediti bank fəaliyyətinin, eləcə də iqtisadiyyatın müvafiq sahəsinin normal inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bank kreditinin həyata keçirilməsi uzunmüddətli bank fəaliyyəti prosesində yaranmış və maliyyə hüquq

normallarında möhkəmlənmiş prinsiplər əsasında qurulur. Bu prinsiplərə tam riayət olunması bank kreditindən səmərəli istifadəyə gətirib çıxarır.

Sual 3. Pul sisteminin anlayışı və elementləri

Pul nədir və o, hansı funksiyaları yerinə yetirir? Bu suala cavab verərkən, pulu iki növbədə sadəcə dildə xarakterizə etmək. Ümumi şəkildə demək olar ki, inkişafın müəyyən mərhələsində daha çox satılma qabiliyyəti olan məhsul pula çevrilir. Pul tam satıla bilən mübadilə vasitəsidir. Pul məhsul almaq və borc ödəmək üçün hamı tərəfindən qəbul edilməlidir. Pul təsərrüfat həyatının inkişafının mərhələsində meydana gəlmiş iqtisadi alətdir. Pul iqtisadi münasibətlərin inkişafının, insanların təbii təsərrüfat həyatının nəticəsi kimi meydana gəlmiş dəyər formasıdır.

Pul bütün əmtələr üçün ümumi ekvivalentidir. Bu o deməkdir ki, pul olan şeyin, ictimai istehlak dəyəri vardır, və onda şeydə müjərrəd əməyin təjəssümü olan dəyər vardır. Pul əmtəə istehsalı şəraitində insanların ictimai münasibətlərini ifadə edən iqtisadi kateqoriyadır.

Tarixi mənbələr göstərir pul insan jəmiyyətinin yaranması ilə bir vaxtda meydana gəlməmişdir. Milyon ildən artıq tarixi olan bəşər jəmiyyətində pul təxminən 6-8 min ildir ki, məlumdur. Pulu heç kim ixtira etməmişdir. O, məhsuldar qüvvələrin və əmtəə münasibətlərinin daha yüksək inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Pulun mahiyyəti geniş şəkildə onun funksiyalarında təzahür edir. Bu funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- dəyər ölçüsü funksiyası:
- tədavül vasitəsi funksiyası:
- tədiyyə vasitəsi funksiyası:
- yığım və saxlanj vasitəsi funksiyası
- dünya pulu funksiyası.

Pul ən əvvəl dəyər ölçüsü funksiyasını yerinə yetirir. Ona görə ki, nəğd şəkilində deyil, xəyalən bütün əmtəələrin dəyəri pulla ölçülür. Pul dəyər ölçüsü kimi tədavüldə iştirak etmir. O, əmtəədə təjəssüm edən ictimai zəruri əməyin ölçüsüdür. Pul ictimai əməyin məhsulu olduğuna görə dəyər ölçüsü funksiyasını yerinə yetirir. Pulun özünündə dəyəri var. Dəyəri olmayan hər hansı bir şey dəyər ölçüsü ola bilməz. Dəyər ölçüsü vəzifəsini yerinə yetirməklə pul qiyməti üzrə çıxarır. Əmtənin dəyəri tədavül dairəsində qiymət şəkilində meydana çıxır. Qiymət miqyası pul vahidində ifadə olunmuş qızılın kütləsini ölçmək üçündür. Pul dəyər ölçüsü olmaqla başqa əmtənin dəyərini, qiymət miqyası kimi isə qızılın miqadını ölçür

Pulun ikinci funksiyası onun tədavül vasitəsi olmasıdır. Pul tədavül vasitəsi kimi satışı ilə alışı arasında sövdənin baş tutmasını mümkün edir və alqı-satqı baş verir. Anjaq pul prosesdə mütləq meydana olmalıdır ki, əmtəələrin alqısatqısı baş versin. Pul tədavül vasitəsi vəzifəsini ötəri yerinə yetirir. Belə ki, pul alışının əlindən satışının əlinə keçir və belə bir formula yaramır. Θ -(Əmtəə) P-(Pul) Θ -(Əmtəə). Hazırda dünyanın hər yerində pulun bu funksiyasını kağız pullar yerinə yetirir. Bəzi ədəbiyyatlarda pulun yığıcı vasitəsi funksiyası ilə yanaşı saxlanğı vasitəsi funksiyası da göstərilir.

Pul daima mübadilədə qalır və fasiləsiz olaraq ona xidmət edir. Bu isə onu göstərir ki, pul əmtəə mübadiləsinin inkişafına səbəb olur.

Tədavül vasitəsi kimi pulun əmələ gəlməsi mübadilə prosesinin ziddiyyətlərini kəskinləşdirir. Bir başa əmtəə mübadiləsində o, alqı və satqıya uyğun gəlirdi, onlar arasında uyğunsuzluq yox idi. Əmtəə tədavülü isə iki müstəqil aktı: əmtəələrin alqısını və onun ayrıja zaman və məkanja satqısını nəzərdə tutur. Bu isə mübadilənin obyektiv olaraq pozulması imkanını və son nəticedə böhran vəziyyətini yaradır.

Pulun tədavül vasitəsi kimi xüsusiyyətinə hər şeydən əvvəl pulun tədavülündə real surətdə və mübadilədə isə ötəri iştirakını aid etmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq tədavül vasitəsi funksiyasını tam dəyərə malik olmayan kağız və kredit pulları da yerinə yetirə bilər.

Pulun tədiyyə vasitəsi funksiyası. Müəyyən səbəblər üzündən əmtələr həmişə nəğd pulla vətilmir. Bu onunla əlaqədardır ki, müxtəlif əmtələrin istehsalı və tədavülü dövrü eyni deyildir, bir sıra əmtələrin istehsalı və satışı mövsimi xarakter daşıyır. Bu

da təsərrüfat subyektlərində əlavə vasaitin çatışmamazlığını yaradır. Nəticədə tədiyyə zənjirinin hər hansı bir həlqəsində əlaqənin kəsilməsi zəruri olaraq borc öhdəliyinin bütün zənjirlərinin dağılmasına və əmtəə istehsalçının kütləvi olaraq müflisləşib iflasa uğramasına gətirib çıxarır. Tədiyyələrin ödənilməsi problemi öz aktuallığına görə bütün ölkələrin sahibkarları qarşısında durur. Müəssisələr arasında tədiyyələrin ödənilməsinin sürətləndirilməsinin bank vekseli, elektron pulları və onların əsasında əmələ gələn kredit kartları kimi kredit pulları növlərinin istifadəsinin genişlənməsinə səbəb olur. Pulun tədiyyə vasitəsi funksiyası əmtəə tədavülü dairəsi ilə məhdudlaşır. Sahibkarların bir-birinə borc verməsinə də xidmət edir.

Pulun funksiyalarından biri də sərvət toplamaq və qənaət edib yığmaq rolunda çıxış edir. Pulu bir müddət tədavül dairəsindən çıxarmaq və toplamaqla onu yığın vasitəsinə çeviririk. Pul qənaət funksiyasını səmərəli surətdə yalnız o, halda yerinə yetirə bilər ki, yığıldığı müddətdə alıjılıq qabiliyyətini saxlaya bilsin. Daha doğrusu, müəyyən vaxtdan sonra, onun əvvəl olduğu miqdarda əmtəəyə və ya xidmətə ekvivalent ola bilməsi qabiliyyəti olsun. İnfilyasiyanın mövjud olduğu bir şəraitdə isə pulun real dəyəri aşağı düşür və özünün funksiyasını yerinə yetirə bilmir.

Bank fəaliyyətinin zəif və əhatə dairəsinin məhdud olduğu bir şəraitdə tədavül dairəsindən saxarlan pullar «sandıqlarda» saxlanılırdı. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlar sərbəst pullarını banklarda saxlamağı daha məqsədə uyğun hesab edirlər. Çünki bu pullar onlara əlavə gəlir gətirir. Banklarda toplanmış həmin pullardan yığın vasitəsi kimi istifadə olunur.

Pulun funksiyalarından biri də onun dünya pulu rolu oynamasıdır. Tarixdən qızıl əsasən dünya pulu funksiyasını yerinə yetirib. Dünya bazarlarında alqı-satqı və tədiyyə vasitəsi kimi qızıldan istifadə olunub. Qızıl, pul kimi öz fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra dünya pulu rolunda ABŞ dolları və digər inkişaf etmiş bir neçə ölkənin dönərli valyutaları çıxış edir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda pulun modern funksiyaları da göstərilir. Bunlara iqtisadi fəaliyyətləri stimullaşdıran və ya zəiflədən pul, gəlirlərin yenidən bölgü aləti olaraq pul və nüfuz aləti olaraq pul kimi funksiyalar aid edilir.

Pul-sistemi –ölkədə tədavülünün təşkili formasıdır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda pul sisteminin tərfi bir az geniş verilir. Belə ki, pul sistemi dedikdə. hər bir ölkədə tarixən qərarlaşmış və dövlət tərəfindən qanunverijiliklə müəyyən edilmiş pul tədavülün təşkili forması nəzərdə tular.

Prof. N.İ.Ximiçevanın redaktəsilə yazılmış «Maliyyə hüquq» dairəsində pul sisteminin aşağıdakı elementlərdən ibarət olması göstərilir:

-rəsmi pul vahidi:

-nəğd pulların emisiya qaydası:

-pul tədavülünün təşkili və nizama salınması.

İqtisadi ədəbiyyatlar da pul sisteminin tərkib elementləri daha geniş verilmişdir. Belə ki, pul sisteminin ən mühüm tərkib elementləri aşağıdakılardır.:

-vasitəsilə əmtəə və xidmətlərin qiymətləri ifadə olunan milli pul vahidi (manat, rubl, frank, dinar və s.)

-nəğd pul dövriyyəsində qanuni ödəmə vasitələri hesab olunan kredit və kağız pullar sistemi:

-pul emissiyası sistemi, yəni tədavülə pul buraxmağın qanunla müəyyən edilmiş qaydası:

-pul tədavülünün tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlərlə məşğul olan dövlət orqanları:

-qiymət miqyası:

-valyuta nisbəti.

Pul sisteminin iki tipi fərqləndirilir:

1) metal pulların tədavülü sistemi:

2) kağız-kredit pullarının tədavülü sistemi:

Metal pulların tədavülü sistemi həqiqi pullara (gümüş, qızıl) əsaslanmaqla pulun beş funksiyasının hamsını icra edir. Bu halda tədavüldə olan bankotlar maneəsiz olaraq, həmin pullara mübadilə edilir.

Kağız-kredit pullarının tədavülü sistemində həqiqi pullar dəyər nişanları tərəfindən sıxışdırılmışdır. Bu sistemi tədavülündə kağız və ya kredit pullarının mövjudluğu ilə səjiyyələninir.

Tarixdə iki jür metal pul sistemi mövjud olmuşdur: Bimetalizm və monometalizm. Bimetalizm sistemində pul kimi qızıl və gümüş metallardan istifadə

olunurdu. Bu sistem bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində XVI-XIX əsrlərdə mövjud olmuşdur. Lakin XIX əsrin axırlarında zəngin gümüş mənbələrinin kəşfi nəticəsində gümüş ilə qızıl arasındakı nisbət kəskin şəkildə dəyişmiş və qızıl sikkələr tədavüldən sıxışdırılmağa başlamışdır.

Bundan başqa tarixi bir dövrü əhatə etməsinə baxmayaraq, ümumi ekvivalent rolunda iki metalın iştirak etməsi mahiyyət etibarilə pulun təbiətinə ziddir. Məlum olduğu kimi bütün malların dəyərinin ölçülməsi üçün pul vahidi əmtəə rolunu həyata keçirməlidir. İki metalın bu məqsədlə istifadəsi tədavülünün dayanıqlığını mənfi təsir edir. Nəticədə bimetalizm sistemi tədavülünün dayanıqlığını təmin etmədi. Səbəb isə pul kimi istifadə edilən metalların dəyərində baş verən dəyişiklik idi. Eyni əmtəəyə qiymət qoyulduğu şəraitdə metal pulların birinin dəyərindəki dəyişiklik əmtələrin qiymətində tərəddüdlərə səbəb olurdu. Kapitalist istehsalının inkişafı və iqtisadi sistemin təşəkkülü pul sisteminin sabitliyini aktual bir məsələ kimi qarşıya çıxardı. Aktualıq başlıca olaraq ümumi vahid ekvivalentin zəruriliyi ilə əlaqədar idi. Deyilənlər monometalizmə keçidi şərtləndirdilər.

Monometalizm pul sisteminə ümumi ekvivalent rolunu bir metal (gümüş və ya qızıl) oynayır. Bu sistemdə nəjib metallardan biri fəaliyyət göstərir və onun xırdalanması üçün nişanlar nəzərdə tutulur.

Tarixdə üç növ monometalizm mövjud olmuşdur:

- qızıl sikkə standartı:
- qızıl külçə standartı:
- qızıl valyuta standartı:

Qızıl sikkə standartlarından tbarət monometalizm birinji dünya müharibəsinə qədər mövjud olmuş və kağız və kredit pulların sərbəst surətdə qızıl pullara dəyişdirilməsi ilə səjiyyələndir. Qızıl külçə standartları Birinji Dünya müharibəsi illərində İngiltərədə və Fransada tətbiq olunurdu və yalnız standart qızıl külçənin qiymətinə uyğun məbləğdə dəyər nişanları təqdim olunan zaman onun qızıla dəyişməsinə nəzərdə tuturdu. Qızıl valyuta standartı XX əsrin 20-ji illərində bir çox ölkələrdə tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu zaman banknotların qızıla dəyişdirilən xarici valyutalar mübadiləsinə ijasə verilirdi.

1929-1933-jü illər dünya iqtisadiyyatı böhranı monometalizm sisteminə son qoydu. Qərbi Avropa ölkələrində 30-ju illərdən etibarən xırdalanmayan kağız-kredit pul sistemi adlanan sistem qərarlaşmağa başladı. Bu sistemin səjiyyəvi jəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- kredit pulların üstünlük təşkil etməsi:
- qızıl pulların tədavüldən çıxarılması:
- kağız pulların (banknotların) qızıla dəyişdirilməsindən imtina edilməsi və bu pulların qızıl məzmununun ləğv edilməsi:

- xüsusi sahibkarlığı və kreditləşdiriməni sürətləndirmək məqsədi ilə pul emisiyasının gücləndirilməsi:

- nağdsız həyata keçirilən dövriyyənin xeyli genişləndirilməsi:

- pul tədavülünün dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.

Pul sisteminin əsas üsurlərindən biri də pul nişanlarıdır. Pul nişanlarının qanunverijiliklə təsbit edilmiş qaydada buraxılışı və tədavülü sistemi emissiya sistemi adını almışdır. Emissiya əməliyyatları, başqa sözlə tədavülə pül buraxılması və pulun tədavüldən götürülməsi əməliyyatları aşağıdakı orqanlar tərəfindən həyata keçirilir:

a) mərkəzi bank:

b) xəzinədarlıq (dövlət icra orqanı):

Mərkəzi bank nağd pul tədavülünün əsas hissəsini təşkil edən bank biletlərinin buraxılmasında inhisarçı hüququna malikdir.

Xəzinaldarlaq xırda kağız pul nişanlarının buraxılması ilə məşğul olur. Bu nişanlara xəzinə biletləri, ujuz metallardan hazırlanan pullar aiddir. İnkişaf etmiş ölkələrdə nağd pul buraxılmasının 10%-ni məhz xəzinə biletləri və xırda pullar təşkil edir.

Pul nişanlarından danışırkən, pul surroqatlarından danışmaq yerinə düşərdi. Pul surroqatları qanunverijilikdə müəyyən olunmamasına baxmayaraq, ayrı-ayrı müəssisələr və ya təşkilatlar, eləcə də vətəndaşlar arasında tətbiq olunur.

Pul surroqatlarının meydana gəlmə səbəb kimi əsasən rəsmi pul nişanlarının çatışmaması göstərilir. Məsələn, 90-jü illərin əvvəllərində Azərbaycanda belə bir vəziyyət yaranmışdı. Belə ki, «Vahid Bank» adlı bir hüquqi şəxs dövriyyədə pul nişanlarının satışmamazlaşana görüb, üzərində Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin şəkli

təsvir olunmuş pul surroqatlarını dövriyyəyə buraxılmışdır. Lakin dövlət pul surroqatlarının ödəmə vasitəsi sıralarına daxil etmədi.

Bir qədər də Azərbaycan Respublikasının pul sisteminin hüquqi əsasları barədə danışaq. Belə ki, pul sistemi hər bir ölkədə hüquqi nizamasalmanın obyektivi rolunda çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası maliyyə və valyuta münasibətlərinin, pul emisiyasının, mərkəzi bankın hüquqi vəziyyəti ilə bağlı məsələləri nizama salır. Buna görə də pul sistemi konstitusion əsas malikdir.

Beləliklə maliyyə hüquq normaları Azərbaycan Respublikasının pul sisteminin təşkilini dəqiqliklə tənzimləyir. Bundan başqa maliyyə hüquq normaları pul nişanlarının ödəmə qabiliyyətini, nağd pulların tədavülü qaydasının təminini, hesablaşmaların təşkili əsaslarını və s. müəyyən edir.

Mülki hüquq normaları pula (pul nişanlarına) mülkiyyət hüququ, sövdələşmə zamanı hesablaşma qaydasının mülki hüquqi xarakterini müəyyən edir.

İnzibati hüquq normaları pul sistemi sahəsində, əsas etibarilə pul tədavülü əməliyyatlarında yaranan inzibati hüquq pozmalara görə məsuliyyət müəyyən edir. (Məsələn, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məsələsinin 252-ji maddəsi: Əhali ilə pul hesablaşmalarının aparılması qaydalarının pozulmasına görə inzibati məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.)

Nəhayət. Jinayət hüquq normaları pul sistemi əleyhinə törədilmiş jinayətlərə görə jinayət məsuliyyəti müəyyən edir. (Məsələn Azərbaycan Respublikasının Jinayət Məcəlləsinin 203-jü maddəsi: Qiymətli kağızların buraxılması (emisiyası) qaydalarını pozmaq; maddə 204: Saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama və ya satma; maddə 205 saxta kredit və ya hesab kartlarının və ya başqa ödəniş sənədlərini hazırlama və ya satma

Pul sisteminin bir çox hüquq sahələrinin normalarının obyektivi kimi müəyyən etmək olar. Lakin, kompleks maliyyə-hüquq normaları xüsusilə də pul sisteminin tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının Banklar haqqında və «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı» haqqında qanunları, Mülki Məcəlləsi və bir sıra qanunverijilik aktları vardır.

Maliyyə-texniki xarakterli və pul sisteminin təmin olunmuş fəaliyyəti barədə məsələlər Mərkəzi Bankın normativ aktları ilə nizama salınır.

Beləliklə, pulun mahiyyəti onun funksiyalarında ifadə olunur. Bu funksiyalar klassik və modern funksiyalar olmaqla iki qrupa ayrılır.

Pul sistemi- hər hansı bir ölkədə pul tədavülünün təşkili formasıdır. O. rəsmi pul vahidi, nağd pulların emissiya qaydası, pul tədavülünün təşkili və tənzimi, pul nişanları, qiymət miqyası, valyuta nisbəti kimi elementlərdən ibarətdir.

Sual 4. Pul dövriyyəsi və onun əsas jəhətləri.

Mənbələrdən «pul dövriyyəsi» ilə «pul tədavülü» anlayışları eyni mənada işlədilmir.

Ona görə də mühazirə oxujularında bu çaşqınlıq yaratmamalıdır pul tədavülü dedikdə, əmtəələrin, eləcə də qeyri əmtəələrin ödəmə və hesablarının dəyişilməsinə xidmət edən pulun nağd və ya nağdsız formada hərəkəti başa düşülür.

Pul dəyər formasını dəyişməklə (əmtəənin pula pulun əmtəyə) subyektlər arasında daima hərəkətdə olur. Bu subyektlərə misal olaraq fiziki şəxsləri, hüquqi şəxsləri və dövlət orqanlarını göstərmək olar. Pulun hərəkəti öz funksiyalarını yerinə yetirmədən mümkün deyil. Yəni bu və ya digər dərəcədə pul hərəkətini öz funksiyaları kimi xarakterizə etmək məqsədə müvafiq olardı.

Beləliklə, pul öz funksiyalarını yerinə yetirərəkən onun nağd və nağdsız formalarda hərəkəti pul tədavülü adlanır.

İjtimai əmək bölgüsü və əmtəə istehsalının inkişafı pul tədavülünün obyektiv əsasını təşkil edir. Kapitalizmdə ümumi – milli və dünya bazarlarının yaranması pul dövriyyəsinin daha da genişlənməsinə təkan vermişdir.

Pulun hərəkətə başlamasından əvvəl onların ayrı-ayrı subyektlərdə təmərküzləşməsi baş verir. Onlar əhalinin pul kisələrində, hüquqi şəxslərin kassalarında, kredit təşkilatlarının hesablarında, dövlətin xizinəsində toplanır. Pulun hərəkətinin yaranması üçün iki tərəfin birində pula tələbatın əmələ gəlməsi zəruridir.

Pula tələbat bağlaşmaları həyata keçirən vaxt əmələ gəlir. Pul tədavül üçün əmtəə və xidmətlərin ödənilmələri üçün lazımdır. Yığım üçün də pula tələb irəli

sürülür ki, bu da müxtəlif formalarda kredit idarələrində əmanətlər, qiymətli kağızlar, rəsmi dövlət ehtiyatları şəkilində çıxış edir.

Pul tədavülünün iki növü fərqləndirilir: nağd pul tədavülü və natdsız pul tədavülü. Nağd pul tədavülündə ödəmə vasitəsi kimi əsas etibarilə bir subyektdən digərinə real pulun verilməsi, əmtəə prosesi baş verir, qanun başqa sözlə nağd pul aşağıdakı hallarda istifadə edilir.

-əmtəə və xidmətlərin dövriyyəsi üçün:

-bilavasitə əmtəə və xidmətlərin hərəkəti ilə bağlı olmayan hesablaşmalar üçün: məsələn əmək haqqının, mükafat, müavinat, pensiya ödənilməsi və s.

Nağd pul dövriyyəsi müəyyən vaxt müddətində fiziki şəxslər arasında. hüquqi şəxslər arasında əhali ilə dövlət orqanları arasında, hüquqi şəxslər ilə dövlət orqanları arasında baş verən bütün nağd pul kütləsinin hərəkətlərini özünə daxil edir.

Nağd pul hərəkəti müxtəlif pul növlərinin yardımını ilə həyata keçirilir. Buraya banknotlar, metal pul sikkələri və digər kredit alətləri daxildir.

Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. (Konstitusiyanın 19-ju maddəsinin I bəndi). Bir manat - yüz qəpikdən ibarətdir. Manat kağız pullar qəpik isə metal pullarla ifadə edilir. Həm kağız pul, həm də metal pul Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanuni ödəniş vasitəsi hesab edilir.

Kağız və metal pulun emisiyası üçün müstəsna hüquq Mərkəzi Banka məxsusdur. Mərkəzi Bank eyni zamanda onların tədavülünün və tədavüldən çıxarılmasının təşkili qaydasının müəyyənləşdirilməsi üçün müstəsna hüquqa malikdir. Kağız və metal pul Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində hər növ ödəniş zamanı hesablara. əmanətdlərə keçirilir. Azərbaycan Respublikasında qanuni ödəniş vasitəsi olan kağız və metal pulların nominalları ölçüsü, çəkisi tərtibatı və digər xarakteristikaları Mərkəzi Bankın normativ sənədləri ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bu respublikanın ərazisində manatdan başqa digər pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsini qadağan edir. Bununla belə Mərkəzi Bankın razılığı və ijasəsilə bəzi subyektlər xarici valyuta ilə ödənişlər həyata keçirə bilərlər (Valyuta tənzihi haqqında qanunun 13-jü maddəsi).

Nağd pulların tədavülü onların emisiyası tədavülə buraxılması ilə başlanır. Azərbaycan Respublikasında pulun emisiyasını həyata keçirməmək və tədavülünü

təşkil etmək Mərkəzi Bankın əsas vəzifəsindən biri sayılır. Bu vəzifəni icra etmək üçün Mərkəzi Bank bir sıra səlahiyyətlərə malikdir:

-kağız və metal pulun istehsalının təşkilini, daşınmasını və saxlanmasını, onların ehtiyat fondlarının yaradılmasını təmin edir, ehtiyatlar barədə bilavasitə sərənjam verir, emissiya planları tərtib edir, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını kağız və metal pulla təjhiz edir:

-kredit təşkilatları üçün nağd pulun saxlanması və inkassasiyalarını qaydalarını müəyyənləşdirir.

-pul nişanlarının ödəmə qabiliyyətsizliyi əlamətlərinin. Zədələnmiş kağız və metal pulun dəyişdirilməsi, habelə onların məhv edilməsi qaydasını müəyyən edir:

-kredit təşkilatlarının kassa əməliyyatları aparılması qaydasını müəyyənləşdirir.

Bir qayda olaraq, nağd pulla hesablaşma formasında, fiziki şəxslər arasında hesablaşmalara, məhdudiyyət qoyulmur. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məjlisinin 971-jı maddəsinə fiziki şəxslərin iştirakı ilə hesablaşmalar, əgər onların fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı deyilsə nağd pullarla aparılır. Bu halda nağd pulla həyata keçirilən hesablaşmanın miqdarı hər hansı məbləğlə məhdudlaşdırılmır. Mülki Məcəllənin göstərişinə görə sahibkar statusu olmayan vətəndaşlar istənilən məbləğdə nağd pulla həmin ödənişi həyata keçirə bilərlər.

Bununla belə, hüquqi şəxslər arasında, habelə sahibkar statuslu fiziki şəxslər arasında hesablaşmalar nağd pulla həyata keçirilə bilər. Bir şərtlə ki, qanunda ayrı bir qayda nəzərdə tutulmasın (MM-nin 971-jı maddəsinin 2-jı bəndi)

Təsərrüfat subyektləri üçün nağd pul limiti müəyyən edilmişdi. Hər gün onlar bütün daxil olan və verilən pulları hesablayır və onarı dövriyyə kassalarına daxil edir. Əgər sonda pulun qalığı müəyyən edilmiş limiti ötüb keçirsə, onda limitdən artıq olan məbləğ ehtiyat fonduna köçürülür. Lakin təcrübədə bu və ya digər məhdudiyyətlər hələ də fəaliyyət göstərir.

Nağdsız pul tədavülü özünü nağdsız hesablaşmalarda biruzə verir. Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar üçün hüquqi əsas Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və digər normativ aktlardır. Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydalarını və şərtlərini Mərkəzi Bank müəyyən edir.

Belə ki, Mərkəzi Bankın Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında « 19 sentyabr 2002-ji il tarixli təlimatı və və həmin təlimata 25 aprel 2003-jü ildə edilmiş əlavə və dəyişikliklər nağdsız hesablaşmaların aparılma şərtlərini və qaydalarını tənzim edir». Nağdsız hesablaşmaların təşkili onun əsas vəzifələrindən biridir. «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bank haqqında» qanununa əsasən Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasında hesablaşma sistemlərinin təşkilini əlaqələndirən, tənzimləyən və lisenziyalaşdırandır. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının Mərkəzi Bankda açdıqları müxbir hesabları vasitəsi ilə, yaxud Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi başqa üsullarla kredit təşkilatları arasında hesablaşmaları təşkil edir.

Nağdsız hesablaşma – pul nişanlarından istifadə etmədən ödəniş sənədləri vasitəsilə həyata keçirilən ödənişdir. Başqa sözlə nağdsız hesablaşma dedikdə, nağd pulun iştirakı olmadan aparılan hesablaşma növü başa düşülür. Yəni bu hesablaşma kağız və metal pullardan istifadə edilmədən hesablaşma sənədləri vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Ödənişin nağdsız qaydada aparılmasının bir sıra üstün jəhətləri var. bunlar aşağıdakılardır:

Birinjisi nağd pula tələbatı azaldır. İkinjisi nağd pulun kəsilməsi, daşınması və saxlanması ilə əlaqədar olan xərjlər azalır. Ona görə də müasir dövrdə dövlətlər bank–kredit sistemində nağdsız pul tədavülünə daha çox üstünlük verirlər.

Hüquq ədəbiyyatında nağdsız pul tədavülünün əsasən üç növ müxtəlifliyi müəyyən olunur.

Birinjisini «klassik» növ adlandırmaq olar. Bu növ hüquqi və fiziki şəxslərin tapşırığı ilə bankdan onun hesabına olan müəyyən pul məbləğini hesabdan silməyi və digər hüquqi və fiziki şəxslərin, bu və ya digər bankdakı hesabına köçürməyi nəzərdə tutur.

Fiziki və hüquqi şəxslər nağdsız pullarını qorumaq üçün banklarda və ya digər kredit idarələrində öz adlarına hesab açırlar.

Bu gün nağdsız hesablaşmalar sistemində hamı daha çox elektron şəkildə hesablaşmalardan istifadə edir. Bu hesablaşma vasitəsilə müvafiq informasiya qısa

müddət ərzində təkcə bir yaşayış məntəqəsinə deyil, bütün ölkəyə, hətta dövlətdən xaricə belə ötürülür.

İstənilən ölkə. Həmçinin Azərbaycan Respublikası nağdsız pul tədavülündən (hesablaşmasından) maksimum istifadənin genişləndirilməsinə maraqlıdır və tədavüldə olan köhnəlmiş pul nişanlarını tədavüldən çıxarmaq və onları eyni dəyərdə əvəz etmək tələb olunur. Nağd pulların inkassa edilməsi, saxlanması və daşınması üçün kifayət qədər xərj tələb olunur.

Nağdsız hesablaşmalar (tədavül) bu jür noqsanlardan azaddır. Bir nağdsız hesablaşmanın maya dəyəri juzidir. Lakin nağd pulların maya dəyəri yüksəkdir. Ona görə də dövlət bir qayda olaraq nağdsız hesablaşmalara stimül yaradır.

Nağdsız pul tədavülünün ikinci növ müxtəlifliyi veksellərin köməyi ilə hesablaşmalar və onlara oxşar şərtsiz pul öhtəlikləridir.

Veksellə tədavül problemi ödəməmə krizisi adı altında aktualıq qazanaraq bir çox ölkələrin iqtisadiyyatında geniş yayılmışdır.

Vekselin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir subyekt yəni başqa tələb olunan məbləği ödəmək öhdəliyi kimi veksəl verir. Veksəl olan şəxs əslində birinci şəxs tərəfindən ona təqdim olunmuş vekseli üçüncü şəxs qarşısında pul öhtəliyi kimi ödəyir.

Bu zəncir davam da edə bilər. Son hesablaşmada veksəl alan əslində vekseldə göstərilən məbləği veksəl verənin tələbi ilə ona təqdim edir. Tələb olunan məbləğin alınmaması halında vekseli təqdim edən veksəl verənin zəmanəti kimi çıxış edən müvafiq əmlaka iddia qaldıra bilər.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi vekseli qiymətli kağız kimi müəyyən edir. Belə ki, Məcəllənin 104-jü maddəsinə görə, veksellər orderli qiymətli kağızlardır. Veksəl verən onların vasitəsilə müəyyən şəxsə müəyyən məbləğ ödəmək barəsində başqa şəxsə ödəyijiyə göstəriş verir (köçürmə vekseli) və ya hər hansı müəyyən şəxsə və ya bu şəxsin sərənjamına müəyyən məbləğ ödəməyi öhdəsinə götürür (sadə veksəl).

Nağdsız pul tədavülünün üçüncü növ müxtəlifliyi bankın kredit kartlarıdır. Bu yolla pulun tədavülü inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmışdır. İndi Respublikamızda da bu yoldan aktiv istifadə olunmağa başlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının müasir mülki qanunverijiliyinin yeni jəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu qanunverijilik nağdsız hesablaşmalar aparılarkən ödəniş kartlarından istifadə etməyə yol verir.

Qanun ödəniş kartları ilə hesablaşmanı nağdsız hesablaşmaların bir forması hesab edir. (MM-nin 972-ji maddəsinin 1-ji bəndi).

Lakin Mülki Məcəllənin bank kartlarından istifadə etməklə hesablaşma qaydasının həyata keçirilməsini tənzimləmir. Bu sahədə yaranan münasibətlər Mərkəzi Bankın müvafiq normativ aktı ilə tənzimlənir.

Beynəlxalq hesablaşmalarda bank kreditlərindən fəal və geniş istifadə edirlər. Xarici maliyyə bazarında bank krediti dövriyyəsi bir neçə iri assosiasiyalar vasitəsilə tənzimlənir. Bunlar arasında VISA, Amerikan EXPRESS, Master JARAD və s. mühüm rola malikdir.

Bank krediti kartları vasitəsilə müvafiq kartı operatora təqdim etməklə alqı-satqı həyata keçirilir. Xidmətlər göstərilməsi və s. həyata keçirmək olar. Bank kreditindən istifadə olunmamaqla həyata keçirilən hesablaşmanı sürətləndirmək üçün əlavə preseduranın tətbiq edilməsinə zərurət yaranır ki, bu da prosesinq adlı fəaliyyətlə həll edilir. Prosesinq dedikdə, bank kredit kartlarından istifadə etməklə aparılan əməliyyatlar üzrə informasiyanın yığılması, işlənilməsi və onun hesablaşma iştirakçılarına göndərilməsi üzrə fəaliyyət başa düşülür. Bu fəaliyyət prosesinq mərkəzi tərəfindən həyata keçirilir. Prosesinq mərkəzi rolunda hesablaşma haqqında informasiyanın hesablaşma subyektlərinə çatdırılmasını təmin edən hüquqi şəxs və ya onun struktur bölməsi çıxış edə bilər.

Beləliklə, pul tədavülünün iki növü nağd və nağdsız pul tədavülü fərqləndirilir. Hüquq ədəbiyyatında nağdsız pul tədavülünün «klassik. Veksellə hesablaşma və bank kredit kartları ilə hesablaşma kimi növ müxtəliflikləri üəyyən olunmuşdur. Nağd və ya nağdsız hesablaşma növünün keçirilməsi hüquq müəssisələrin, idarələrin təşkilatların və ya vətəndaşların maraqlarından, asılıdır. Anjaq qanunverijiliklə xüsusi müəyyən olunmuş hallarda hesablaşmanın forması dəqiq müəyyən edilir. Buna misal olaraq. Əmək haqqı təqaüd və pensiya ödənilərkən nağd ödəmə formalarda istifadə olunur.

NƏTİCƏ

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bank sistemi, bank krediti və onun prinsipləri, pul sistemi və onun elementləri, pul tədavülü ilə bağlı münasibətlər maliyyə hüququnun vəzib və aktual institutlarıdır.

Beləliklə, bank sistemi dedikdə ayrı–ayrı bank və bank institutlarının məjmusu başa düşülür.

Bank krediti isə, bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq, müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaitidir. O, rəsmi pul vahidi, nağd pulların emissiya qaydası. Pul tədavülünün təşkili və aparılması və s. kimi elementlərdən ibarətdir.

Pul tədavülü dedikdə, pulun öz funksiyalarını yerinə yetirərkən onun nağd və nağdsız formalarda hərəkəti başa düşülür.

Nağd pulla tədavül aşağıdakı hallarda istifadə olunur.

-əmtəə və xidmətlərin dövriyyəsi üçün:

-bilavasitə əmtəə və xidmətlərin hərəkəti ilə bağlı olmayan hesablaşmalar üçün məsələn, əmək haqqının, mükafat, müavinat, pensiyanın ödənilməsi üzrə hesablaşmalarda və s.

Nağdsız hesablaşma, pul nişanlarından istifadə etmədən ödəniş sənədləri vasitəsilə həyata keçirilən ödənişdir.

Nağd pul tədavülünün üç növ müxtəlifliyi vardır. Bunlar «klassik» növ veksellərin köməyi ilə hesablaşmalar və bank kredit kartları ilə hesablaşmadan ibarətdir.

Son dövrlərdə ölkəmizdə gedən iqtisadi islahatlar bank krediti sahəsində fəaliyyətin genişlənməsinə. Bu fəaliyyətə jəmiyyətin daha çox üzvlərinin cəlb olunmasına, pul tədavülü sahəsində nağdsız hesablaşmalara üstünlük verilməsinə yönəlmişdir. Bu sahədə aparılan siyasət gələjək üçün perspektivli görünür.